

GYÁNI GÁBOR

A NAGY HÁBORÚ

Kinek a háborúja?

■ Ami 1914 és 1918 között az európai hadszíntereken végbement, már 1916-ban elnyerte a Nagy Háború elnevezést. S minden bizonnyal 1939 távlatából rögzült (rögzülhetett) vele kapcsolatban az első világháború közhasznú megnevezés. Miben volt Nagy, és egyúttal első a maga nemében ez a harci eseménysor? Elsőként erre a kérdésre keressük a választ.

A Nagy Háború: az első totális háború

■ A méretei teszik az első világháborút alkalmassá a fejezet címében foglalt elnevezésre, ami a benne részt vevő államok nagy számából, a mobilizált katonaság létszámából, a harcokhoz igénybe vett eszközök volumenéből és az ehhez rendelkezésre álló gazdasági potenciál korábban ismeretlen nagyságából fakad. S van itt még valami: a háború tér- és időbeli kiterjedtsége.¹ Akadtak már korábban is hosszan elhúzódó háborúk (százéves, harmincéves vagy hétéves háború), egyikükről sem állítható azonban, hogy *folytonosak* lettek volna. Bár az összecsapások időben elhúzódtak, a kortársak tudatában nem feltétlenül keltették egyazon háború képzetét.² Nem ez a helyzet a Nagy Háborúval, amely több mint négy éven át *szakadatlanul*, pillanatnyi megállás nélkül zajlott. Az a mód pedig, ahogyan véget ért, szintén ezzel függött össze: a hadviselő felek, főként a katonák (és persze a háterszág is) érzékelhetően belefáradtak a szüntelen háborúskodásba. Sürgősen megválaszolandó kérdés ugyanakkor, hogy mi tette lehetővé és mi kényszerítette ki a csatározások megállás nélküli folytatását. Több, egymással lazán összefüggő felelet adható a kérdésre; mindenekelőtt a hadviselő felek állhatatossága rejlett a dolog mélyén. Ez szükséges, azonban nem elegendő feltétele a Nagy Háború folytonosságának. Tény viszont, és ez az állhatatosság mondhatni biztos jele, hogy

akként ért véget – legalábbis Németország számára – az első világháború, hogy nem érte döntő vereség a vesztes fél hadseregét. A német csapatok nem futamodtak meg az ellenség elől, sőt ellenséges országban tartózkodva érte őket a fegyverszünet híre. 1918 nyarán Párizst még német tüzérség ostromolta, és ugyanekkor Zeppelinek támadták Londont (ez volt Anglia első megtámadtatása). Berlint, ezzel szemben, senki sem bombázta, és a német főváros 900 kilométerre volt a frontvonaltól. Amikor 1918. október 4-én a német katonai vezetés arra az elhatározásra jutott, hogy fegyverszünetet kér az antanthatalmaktól, nem a kapituláció érdekében, hanem a védelmi stratégia hátsó szándékával tette ezt. Ludendorff azzal számolt ugyanis, hogy a fegyverszünet leteltével újult erővel támad az ellenségre. Nem vált be azonban a számítása, mert közbeszólt a társadalom, a közhangulat és a politika.³ Ellenben mégsem keletkezett, nem keletkezhetett olyan kortárs tapasztalat, mely szerint a német hadsereget legyőzte volna az ellenség. Nem csoda ezek után, ha a frontról hazatérő német katonákat lelkesedéssel, ünnepléssel fogadta a háterszág, és valamivel később uralkodott el csupán a társadalmon a vereség érzése. Amit megkönnyített, hogy 1918 késő nyarán és kora őszén általános „európai” életérzés (és közvélemény is) volt már a béke utáni heves sóvárgás, a szüntelen harci állapot beszüntetésének vágya. Ennek tudható be az első látásra meglepő lépés, hogy nyilvánvaló katonai vereség nélkül is kész volt valaki letenni a fegyvert. Ebből is adódik a felszabadultságnak az az érzése, ami a vereség nem várt, jöllehet átmeneti következménye. Schivelbusch meglepőnek nevezi, hogy a vereség felett érzett fájdalom és szükség-szerű velejárója, a depresszió egyszer csak örömben csap át. „Ezen átalakulással rendszerint a katonai összeomlást követő belső forradalom jár együtt. A régi rend összeom-

lása, majd pedig a nemzet vereségeért felelőssé tehető bűnbakok keresése a győzelem élményével kecsegtetett. Minél könnyebb volt lázadni és minél nagyobb az új vezetés karizmája, annál nagyobb lett a győzelemittasság is. Egy rövid pillanat erejéig a külső ellenség nem ellenlábás többé, hanem az a szövetséges, akinek segítségével meg lehet végre fosztani hatalmától az előző és most leváltott rendszert. Az általános testvérieség érzésétől eltelve bizalommal tekintenek a tömegek a jövőbe.⁴ A pillanatnyi eufória eredménye helyenként (mindenekelőtt Közép- és Kelet-Európában) a forradalom a Nagy Háborút közvetlenül követő években.⁵

Mindez azonban további magyarázatot kíván. Miért (és hogyan) változik át a nemzetközi katonai konfliktus – olykor – polgárháborúvá? Nem utolsósorban azért, mert maguk az európai *nemzeti társadalmak* vívják a Nagy Háborút, és nem a tőlük többékevésbé jól elkülönült hadseregek. A 18. század végi francia forradalom sodrában jött létre a sorozáson alapuló nemzeti, az állam által szorosan kézben tartott modern hadsereg, amely elsőként Napóleon háborúiban próbálta ki az erejét. Egyáltalán nem véletlen a történelmi pillanat: a jogegyenlőség elve érvényesült ezúttal is, mint az élet megannyi más dolgában. A mindenki katonára lehet, sőt, mindenkinek kötelessége is, hogy katonára legyen elve lépett a zsoldos katonaság és a sorkatonaság addigi gyakorlatának helyébe. Az általános hadkötelezettség, amely „társadalmi elfogadottsággal ajándékozta meg a bevonulókat és még új távlatokat is nyitott számukra”,⁶ jogi helyzetében mindenki mással azonos polgárként határozta meg a bevonult férfiak státuszát. A kötelezően besorozottak a harcban is polgári erényeket csillogtattak. Könnyen előadhatóak ezek után, és ez történt a Nagy Háborúban is, hogy a lakosság férfi népességének túlnyomó része frontkatonára lesz. A 19. század során Európában lezajló demográfiai átmenet, amely sokszorosára növelte a népesség számát, különösen jó feltételeket teremtett a társadalom militarizálására. Szinte korlátlanul pótolni lehetett ugyanis a meghalt és sebesült katonákat, mert így is kellő számban maradt munkaerő a háterszágban a hadsereg és – egyre csökkenő mértékben – a háterszág élelemmel, főként (hadi)ipari termékekkel való ellátására.

Az első világháború további nívója a harcok okozta iszonyú emberveszteség. Soha ennyi ember nem harcolt *folymatosan* a harctereken, és soha ennyi ember nem halt meg *rövid időn belül* harci cselekmények következtében. 1916-ban egyedül csak a verduni csatában – francia oldalon – 500

ezer, német oldalon 400 ezer volt a halottak és sebesültek száma; csupán itt közel egymillió embert vesztett a két hadsereg.⁷ „E négy év mérlege ismeretes: körülbelül kilenc-tíz millió halott, csaknem kizárólag kilenc-tíz millió katonára.”⁸ 1918 novemberéig Franciaország a maga 40 milliós népességéből egymillió 700 ezer főt vesztett, Németország pedig közel kétfélmillió fős veszteséget könyvelhetett el 70 milliós népességéből. Másként szólva: kilenc besorozott francia közül négy elesett vagy megsebesült. Ehhez közeli, a franciákénál valamivel kisebb veszteségekkel számolhatott a többi hadviselő állam is.⁹ Mivel „demokratizálták” a harchoz (a háborús fegyverviseléshez) fűződő jogokat, a háborús halál esélyét is társadalmisították. „Az első világháború hadseregeinek katonái, szinte csak a főtisztek kivételével, teljes társadalmi keresztmetszeten alkottak.”¹⁰ Ez okból nevezi François Furet az 1914-es háborút a történelem első demokratikus háborújának, amely „a polgárok összességét érinti valamennyi háborús országban, azaz egész Európában”.¹¹

Hogyan magyarázható mindez? A tömeges katonahalál fő oka, a korábbiaktól eltérően, nem (csupán) a sebesültek ellátatlansága és/vagy a háborút kísérő (járványos) betegségek nagy gyakorisága. Azon túl, hogy milliós nagyságrendű haderők ténykedtek a frontokon négy éven át szinte megállás nélkül, az irtózatossá emberszűrés dőntő részét a haditechnika kivételesen magas fejlettsége, a tömeges emberölés technológiai előrehaladottsága okozta. Ez közvetlenül a tűzfegyverek nyomán kibontakozó haditechnika óriási szerepére irányítja a figyelmet. „A 18. századi »lőporegysúly« óta több százszorosára nőtt mind az egyes katonára, mind pedig az őt támogató géppuska és tüzérség fegyvereinek a tüzereje.”¹² John Keegan esettanulmánya az 1916. július 1-jén kezdődő somme-i csatáról kézzelfoghatóan bizonyítja e megállapítás igazát. A géppuska megjelenéséről szólva a szerző az ölés *indusztrializálását*, hatékonyságának a hihetetlen fokozódását emeli ki. A tüzérségi zárótűz rendszeresítése egyrészt állóháborúra kényszerítette az egymással harcban álló feleket, mert biztos halállal volt egyenlő, ha valaki kimerészkedett a lövészárkok biztonságából; másrészt a zárótűz szolgáltatta is a mozgásban lévő gyalogos alakulatok biztonságát. Amikor azonban a mozgásba lendült katonák kikerültek a zárótűz jelentette biztonsági zónából, a géppuska halált osztó feltétlen hatalmának tették ki magukat.¹³

Nem merülve bele jobban a hadtörténet rejtelmeibe, megállapítható: a Nagy Háború

évekre folyamatos halálgyárrá változtatta a frontvonalakat.

A háború iszonyú véráldozata, a harcok barbarizmusa részint abból is fakadt, hogy a hadviselő felek a teljes győzelmet tűzték célul maguk elé, ennek a katonai doktrínának hódoltak. Nem csupán azzal járultak ehhez hozzá, hogy hajlandók lettek volna az egész férfilakosságot feláldozni hadi céljaik elérése érdekében, hanem azzal is, hogy jóval többet követeltek katonáiktól, mint amennyire azok képesnek bizonyulhattak: a modern hadviselés feltételei között folytonos és évekig tartó harci tevékenységre szorították őket. Mennyire plasztikus és mennyire határtalan vajon az ember alkalmazkodóképessége? Meglehetősen, de nem a végtelenségig. A nyugodt szívvel „piszkosnak” is nevezhető háború elviselhetetlen terhet rakott az egyes emberre. Kérdés: időlegesen mi tette a többség számára mégis elviselhetővé a benne való részvételt? A háborús lelkesedésre mint magyarázóelvre kell első helyen utalni, ami a hadviselő államnak az ágensi szerepét is érinti a világháborús harcokban. Kezdjük ezzel az utóbbi kérdéssel.

Mi volt ténylegesen a Nagy Háború: világháború, európai háború vagy nemzetközi kiterjedésű nemzetek közötti hadi konfliktus? Mindegyik mellett szólnak bizonyos érvek. Világháború volt, amennyiben az Európán kívüli földrészek népei (katonái) szintén kivették belőle a részüket, ideértve az Egyesült Államokat, Ázsiát (India) vagy Ausztráliát. Valójában azonban európai háború volt, amennyiben európai hadszíntéren zajlott, és az európai nagyhatalmak (és a velük szövetséges nem európai népek) katonái között dült a harc. Végül nemzetek, pontosabban szövetségi rendszerekben egyesült modern nemzetállamok közötti küzdelem zajlott 1914 és 1918 között, ahol olykor birodalmak is akadtak (az angol világbirodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia, a cári Oroszország). Nem lehet eléggé hangsúlyozni a Nagy Háborúnak ezt az utóbbi jellegadó vonását, különösen, ha a katonai odaadás kérdése merül föl. *Hiszen (az európai) nacionalizmus volt ez alkalommal a meghatározó készítő erő.* A Nagy Háború, ennek megfelelően, a 19. század folyománya és talán a század lezárása is egyúttal, annak a kornak a megnyilvánulása, amely kizárólagosságot teremt a nemzet mint szuverén hatalom *territorializáltságának*.¹⁴ Ha a Nagy Háború egymással rivalizáló szövetségekbe tömörülő nemzetállamok konfliktusa volt, akkor minden bizonnyal a nacionalista ethosz mozgatta az eseményeket, ideértve a katonák majdnem töretlen harci kedvét is. Nem a dinasztikus lojalitás (akádnak itt persze

kivételek is, amit az Osztrák–Magyar Monarchia nemzeti kisebbségeit képviselő katonák esete mutat), nem a zsoldos katona mentalitása és nem is csupán az állami kényszersorozás kötelme, hanem a *nemzeti felbuzdulás* hajtóereje tartja fenn az átlagemberek (a frontkatonák) háborús kitartását. A Nagy Háború ékes bizonyíték azt illetően, hogy milyen mélyen átította a modern kor (európai) emberét ez időre a nemzeti identitás tudata és érzülete, amiért ölni és meghalni is késznek mutatkozott. „Az, ahogy a kortársak láthatóan megittasulnak a kitörő háborútól, olyan jelenség, amit bizonyosan lehetetlen ésszerű fogalmakkal megragadni.”¹⁵

Nem áll azonban, hogy a háború teljes négy éve alatt végig lankadatlan lett volna a nacionalista hevület. Tény viszont, hogy: „A Nagy Háború egészen a befejezéséig az egyetértés háborúja maradt.”¹⁶ A harcok kezdete és azok szinte végső kimerültségig való folytatása ugyanakkor azzal a *fenntartott* helyesléssel találkozott, melyet a civilizáció és a barbárság közötti könyörtelen küzdelembe vetett hit táplált.

Meglepő dolog ez, hiszen az egymással viaskodó nemzetek többé-kevésbé *mind* a civilizáció élén álltak, nem választotta el őket egymástól szembeálló civilizációs szakadékok, mint mondjuk a gyarmatosító hatalmakat a gyarmati sorba taszított népektől. A Nagy Háborúban közvetlenül érintett népek ennek ellenére véletlenül fokozták az aszimmetrikus, az egymást egyenlőtlen módon kizáró fogalomalkotást.¹⁷ Nem csupán a mindennapi tudatban vált ez kizárólagossá, az egész nemzet képzelőerejét magával ragadta: a jó és a rossz manicheizmus szerint gondoltak a háború által tagolt európai rendre. „A Franciaország és szövetségesei képviselte univerzalizmus játszotta a jó, mindenki más a rossz szerepét, mely megrentott minden német tevékenységet, minden területen.”¹⁸ Éppígy voltak ezzel a másik oldalon a németek is: két „szemben álló” faj küzdött egymással az ekként rögzült „mélyreprezentációk” sugalmazása szerint, és a küzdelem valódi téje az volt, hogy ki marad végül – nem csupán biológiai értelemben – életben. A háborúskodást legitímáló, a mindennapi életbe ily módon átültetett szociáldarwinizmust nem vonatkoztatathatjuk el a nacionalizmusba eredetileg is belekódolt xenofóbiától, még ha a háborús ethosz messze került is már a nacionalizmus 19. századi humanista formaváltoztatától. A reguláris haderők által elkövetett népiértés, ami szokásszerűen együtt járt a Nagy Háborúval, éppígy a „nép nevében” történt, mint a 20. századi tömegtársadalmak felté-

telei között később végrehajtott megannyi genocídium. Amikor a nép nemzetként teljes egységbe forr, és organikus nemzetállami entitásként gondol magára, egyetlen lépést kell csupán megtenni ahhoz, hogy a „mi, a nép és a nemzet”, valamint a „mások”, az idegenek között feszülő áthidalhatatlan különbséget élet-halálharccá fokozzák.¹⁹ Nem kell hozzá más, mint a háborús uszításra szakosodott állami és hadi propaganda teljes kibontakozása.

Semmiképp sem az első világháború teremtetette meg ezt a légkört, csupán manifeszta a tényt, ami Európa megelőző negyven évében lehetőségként már benne rejtlett. Eric J. Hobsbawm értékelése szerint a demokratizálás 19. század végi, 20. század eleji lépései (a politikai jogok kiterjesztése, egyes modern adminisztratív fejlemények, mint a közigazgatási centralizáció és nem utolsósorban az „állampolgár-mobilizáló és befolyásoló állam létrejötte”) tette „a nemzeti vonzerő potenciális befogadását valóságos befogadássá”.²⁰ Így vált a rasszizmus és a nacionalizmus kapcsolata is egyre szorosabbá, és ez vezetett ahhoz is, hogy megnőtt a nacionalizmus szerepe a nemzetközi kapcsolatok alakulásában, ami „millió éket vert a népek közé, s ezekre tűzték fel az idegeneket elutasító manifesztumait”.²¹

Mindez kellő magyarázatot ad arra nézve, hogy miért képtelenek ma is a történészek globális, transznacionális történeti beszámolóval szolgálni a Nagy Háborúról. Szinte egyedüli kivétel e szabály alól az a frissen napvilágot látott monumentális vállalkozás, amely népes nemzetközi történész szerzőgárda közreműködésével 2300 oldalon taglalja az első világháború szerterágzó történetét.²² Ugyanakkor máig töretlen a múltbeli nemzeti látószögek „episztemológiai hatalma”, ami megrontja a témáról napjainkban rendezett vagy rendezni kívánt történésztanácskozások légkörét. Az első világháborúval kapcsolatban hosszú időn át érvényesnek tetsző fontos történeti kérdés így szól: ki felel a háború kirobbantásáért. Gyakorta ma is ez a dilemma ugraszítja össze egymással a nemzeti elfogultságaitól szabadulni képtelen történészeket. A Nagy Háború transznacionális történetírói ábrázolásának a lehetetlenségét latolgató szerzőpáros meg is jegyzi: „Nem lehet a Nagy Háborút európai háborúként elképzelni, ha csupán nemzetileg strukturált fogalmi keretek között fogunk hozzá a dologhoz.”²³

A transznacionális alapokon álló Nagy Háború-történethez közelebb visz, ha az eseménysor struktúratörténeti vonatkozása-

it kezdjük behatóbban vizsgálni, ami a hadviselő felek partikuláris hadi céljain túl fel tárja a háborúskodás közös vonásait minden táborban. Ezek között előkelő helyen áll az állami intervencionalizmus kérdése, ami a Nagy Háború egyik szembevetülő „eredménye” és annak szüntelen velejárója.

Az 1914-et megelőző évtizedek európai fejlődési tendenciáit a liberalizmus mint doktrína és államvezetési gyakorlat szabta meg. Ennek vetett – legalábbis időlegesen, de bizonyos fokig visszavonhatatlanul – véget a Nagy Háború, amely állami túlhatalmi berendezkedés felé terelte a hadviselő országokat. A fokozott állami beavatkozás – a háború idején – főként a termelőszektort és a közellátást érintette, bár a magánemberi szabadságok is egyre inkább áldozatul estek az állami beavatkozásnak (levélcenzúra).²⁴ A rendkívüli háborús állapotokkal indokolt állami intervencionalizmus tartós hatással járt a későbbi európai fejleményekre nézve is: megelőlegezte egyfelől a jóléti állam, másfelől a totalitáriánus állami berendezkedés (a bolsevizmus és a fasizmusok) eljövételét. A hadigazdaság prioritása, sőt a gazdaság húzóágazatává válása, valamint a hadi célokra alárendelt társadalompolitika (binnen némi állami szociális gondoskodással) mind olyan újdonság volt, ami követhető, nem egy esetben követendő politikai ideálként hatott a későbbi békeidők számára is.

Nehezen túlbecsülhető töréspont a Nagy Háború, amely lezárta egy korszakot, és megnyitott egy újat. A diszkontinuitás jelentőségét hangsúlyozza Arno J. Mayer is, kijelentve: „1914-ben Európa még sokkal inkább egy bizonyos fajta régi rend volt uralgó eszméivel és értékeivel, amelyek ugyanakkor nem konzervatív, antidemokratikus és hierarchikus eszmék és értékek voltak.”²⁵ Akként változtatott ezen a Nagy Háború, hogy már a harcok lezárultának másnapján napvilágra kerültek hosszabb távon érezhető következményei. Attól volt más ez a háború, mint az összes múltbeli hadi esemény, hogy a történelem első „totális” háborúja lett belőle.²⁶ A totális háborúról pedig elmondható, hogy „a technika és a propaganda rabszolgáivá tette az embereket: kétszeresen is megsemmisítette a testeket és a szellemeket”.²⁷ Ez arra készítet bennünket, hogy oly módon is szemügyre vegyük a Nagy Háború jelenségét, ahogyan az eseményt magát átélő (elszenvedő, megtapasztaló) emberek milliói megtapasztalták, amiként a háború az ő saját külön látószögükből értelmet kapott.

A Nagy Háború mint tapasztalat és emlékezet

■ Jay Winter és Antoine Prost a Nagy Háború historiográfiájának három szemléleti hullámát különbözteti meg egymástól.²⁸ Az időben első történeti megközelítést a had- és diplomáciatörténet kizárólagossága jellemezte. A háborús veterán és a Sorbonne nagy tekintélyű professzora, Pierre Renouvin e történetírás vezéralakja, aki már 1925-ben monográfiát tett köze a témáról, és aki 1974-ben bekövetkezett haláláig (szül. 1893) egy személyben megszabta a francia, sőt bizonyos fokig a nemzetközi történész diskurzust az első világháború tekintetében. Az első világháborút – ennek megfelelően – a politika-, diplomácia- és a hadtörténetírás sajátította ki magának, azt sugallva, hogy az események alakítói, cselekvő ágensei kizárólag a vezető politikusokból és hadvezérek-ből kerültek ki. Szinte teljes homály fedte eközben azokat a tömegeket, amelyek harcoltak, és a halálukkal, a testi-lelki szenvedéseikkel adóztak a történelmi eseményeknek. Ennek a történetírásnak a hatására alakult ki az a kép az első világháborúról, hogy az – mint nemzetek (nemzetállamok) közötti „klasszikus” katonai konfliktus – volta-képpen 19. századi háború volt.²⁹ „Ez a megközelítés a nemzetet tette meg a történelem központi tényezőjévé. A Nagy Háborút [az e szemléletnek hódoló történészek] olyan történelmi eseményként formálták meg (configured), amelyik befejezte és kiteljesítette a nacionalizmus és a nemzeti egyesülés századát. Ez képezte szerintük a tizenkilencedik század utolsó háborúját. S amikor ezt sugallták, a nemzet olyan fogalmát vették alapul, melyben magától értetődően a történelem testesül meg. Ha pedig ez így van, akkor ők maguk is diplomaták módjára járhatnak el, barátságos tárgyalásokat folytatva, mint nemzet a nemzettel, hogy felleljk egymás szempontjaiban a kölcsönös kien-gesztelődésre alkalmas pontokat, ahogyan 1935-ben és 1951-ben történt német és francia tudósok eszmecsereí során.”³⁰

A második világháborút követő, az 1960-as évektől kibontakozó paradigmaváltás nyomán a Nagy Háborút egyszerűben alulnézetből kezdték értékelni. A diplomáciai élet és a hadszíntér eseményei mellett, sőt olykor azok helyett a gazdaság, a társadalom és a nagy embercsoportok háborúval összefüggő históriája kapott tehát kiténtelt figyelmet. A közemberek, mindenekelőtt a katonák és a háterszág népének történetét a francia Marc Ferro és az angol A. J. P. Taylor könyvei hatásos módon mutatták be; ez a megközelítés némiképp még

a konvencionális had- és politika (diplomácia)történetírásra is hatott. A kvantitatív, időnként a marxista szemlélettől is befolyásolt Nagy Háború-történetek tragédiaként ábrázolták a múltat, ahol katonák, munkások és civil tömegek voltak a történelem cselekvő alanyai.³¹

Az 1980-as évek végén új szemlélet igénye jelentkezett, amely a háború tapasztalatait és emlékezetét nyilvánította elsődrendű történeti problémává. Norton Cru a két háború között már kezdeményezte e kérdések behatóbb vizsgálatát, a kezdeményezés nem járt azonban túl sok sikerrel.³² Az antropológiai szemléletmód és a kultúra fogalmi bázisán kibontakozó történetírói érzékenység segítségével a historikusok az identitás és a háború emlékezeti feldolgozásának kérdéseit kezdték feszegetni.³³ A személyes dokumentumok (naplók, levelek, memoárok és fikciók) alapulvételével a háború közrendű ágensei (a katonák, a hozzátartozók) kerültek – újfent – a historikusi érdeklődés homlokterébe; ezúttal viszont az esemény emlékezete (a gyász munka és a hivatalos emlékezet) képezi a vizsgálódás tárgyát. Az egyes egyénre fókuszáló történészi megközelítés nagy súlyt helyez a reprezentációk (a vallási, irodalmi, művészi és az egyes kommemoratív aktusok), valamint az érzelmek és attitűdök kérdésére, és emellett figyelemmel kíséri a háború tapasztalati továbbélését, a kollektív emlékezet munkáját is. Itt tartunk ma a Nagy Háború historiográfiájában.

Fordítsuk ezután tekintetünket a jelzett probléma felé. A társadalom- és mentalitás-történeti tematika, a hozzá rendelt konceptuális keret többnyire az egyes katonát helyezi előtérbe: a vele történtek, a benne lejátsszó (lelki és értelmi) folyamatok leírása és elemzése áll a történészi érdeklődés homlokterében. A fő probléma, ami ezúttal leköti a történész figyelmét, mindenekelőtt a háborús lelkesedés és kitartás, a lojalitás (az engedelmség), továbbá a háborús erőszak és annak az egyes frontkatonára gyakorolt hatása, valamint ennek utóélete. De nem sikkad el eközben a frontélet szociológiájának a kérdése sem, amikor arra keresik a választ, hogy mi hogyan élt tovább a civil életből a háborúban, és mi lépett a helyébe mikroszinten, közvetlen társadalomszervező erő gyanánt. Végül az merül fel külön kutatási problémaként, hogy mire miként emlékezik a Nagy Háborúból a társadalom, az állam és az egyes ember (az a család, amely a háborúban elvesztette fiatal férfi tagjait) részéről.

Az első világháború – totális háborúként – új fejezetet nyitott az eszkalált erőszak történetében. A történészek sokáig

nem szenteltek a problémának különösebb figyelmet, azt mondhatni „sterilizálták”.³⁴ Pedig az egyéni háborús beszámolók (katonanaplók vagy memoárok és a szépirodalom) telis-tele vannak az ijesztő erőszak és gyászos következményeinek a leírásával. Olyannyira, hogy a történelemben időnként a kétely is felmerül vele kapcsolatban. Stéphane Audoin-Rouzeau és Annette Becker például kijelenti: a háborús erőszakról tanúskodó korabeli személyes beszámolók „egyszerre pótolhatatlan információk és óriási gátlások forrásai”, mert a kortársak és a történész feletti zsarnoksághoz vezetnek. Hiszen, szól a szerzőpáros érve, „a háborús erőszak dolgában a katonák gyakran hajlamosak lényeges elemek elhallgatására”. Jellemző, hogy „mindig a névtelen, vak brutalitás került [beszámolóikban] előtérbe, vagyis egy azonosított felelősség nélküli és éppen ezért felmentő erőszak. A személyközi erőszak ezzel szemben, mely természeténél fogva tartós bűnösséget alapoz meg, a tanúságtételekben alig van jelen, vagy éppenséggel hiányzik is. Amint azt némely, e ponton talán a történészeknél kevésbé szemérmes antropológus megjegyezte: a háborúban »elesünk«, de mi nem ölünk.”³⁵

Ez igaz, csínján kell azonban bánni ezzel a kifogással. Vitathatatlan tény, hogy a Nagy Háború minden korábbi háborút felülmúlt kivételes erőszakosságával, a harcok okozta emberhalál tömegességével. Ami nem csupán a roppant méretű hadseregek tényéből, hanem a haditechnika fejlettségéből is következett, mely utóbbi sokszorosára növelte az ölés hatékonyságát. S miután a tüzérségi hadviselés túlsúlyba került a kézfegyverekkel és a személyek között lezajló párvíadalokkal szemben, a harci cselekmények módfelett elszemélytelenedtek: az emberölés ipari-technikai műveletté redukálódott. A gáztámadás ennek igazán kiélezett megnyilvánulása volt, ami azért is sült el olykor visszafelé (amellett, hogy a gázt bevető katonák felé is sodorhatta a szél a veszélyes vegyi anyagot, amit a kezdetleges gázálarc nem hatástalanított), mert anélkül ölhetek a katonák, hogy bármit tenniük kellett volna a dolog érdekében. Ez a tapasztalat könnyen demoralizálta őket. Ilyen körülmények között sem véletlen tehát, ha az ágensi beszámolók szűkölködnek „az én öltem meg valakit” aktusának a megörökítésében; a legtöbb fronthalal ugyanis nem így, hanem távoli, személytelen harci eszközök jóvoltából következett be. Még abban az esetben is, ha kézfegyver okozta a másik fél sebesülését vagy halálát, a halálosztó személy kiléte többnyire még az elkövető előtt sem vált feltétlenül tudottá. Ahogyan egy

élményalapú fikció főhőse mondja: „Egy nagy hadműveletben vettem részt anélkül, hogy láttam volna ellenségeim közül akár egyetlenegynek az arcát.”³⁶

John Keegan meggyőzően mutat rá, hogy az első világháborúban tipikus állóháború és a vele együtt járó lövészárkok-hadviselés minimálisra szorította vissza az ellenséges katonák közötti személyes összetűzés lehetőségét, mivel „megváltozott a különböző kategóriájú fegyveres csoportok terepen való találkozásainak spektruma és jellege”.³⁷ A ló (a lovas haderő) például egész egyszerűen nem harci tényező többé a Nagy Háborúban, a gyalogosokat pedig (a támadókat és a védőket egyaránt) szüntelenül „fogva tartja” a lövészárkokban a heves tüzérségi és géppuskatűz. Ha a katonák olykor mégis elhagyják az árkokat, azonnal szembetalálják magukat a tüzérség gránátosövei és a géppuskások golyóival. S csak amikor a rohamozó katonák sikerrel túljutottak a tűzvonalon (a zárótűz vonalán), hogy a „senki földjén” találják magukat, akkor csaphatnak össze az ellenség gyalogosaival, akik maguk szintén a lövészárkokban gubbasztanak. Nyílt terepen azonban vajmi ritkán vagy soha sem kerül szembe egymással két ellenség katonája.³⁸

Ismertek azonban olyan kortárs tanúságtételek is, melyek szerzői nem hallgatnak a frontkatonától a felettesei által elvárt könyörtelen emberölésről sem. Egy példa a számos közül. Az oroszok által ostromlott Przemysl erődjénél harcoló magyar k. u. k. katona visszaemlékezéseiben a századparancsnok szájába adja a következő utasítást. „»Tehát utolsó, szent kötelességünk, hogy az ellenségnek a körülzárt érczgyűrűjét áttörjük. Tehát az oroszokat az éjjel meg fogjuk roharni, és az oroszokat, akik már, ha meg is adják magukat, mind le kell szúrni. Igaz, úgy állítja be emlékezőnk a dolgot, hogy nagyon nem volt a katonáknak ínyére a kiadott parancs „Ekkor, a parancsfelolvasás után, mindjárt búcsút véve Przemysltől, indultunk kifelé, támadni az oroszokat, amire borzalommal gondoltunk már előre is, hogy azt meg lehessen tenni, de itt már Przemyslbe tovább nincs maradásunk.”³⁹ Nem tudható viszont, hogy az a bizonyos „borzalom”, amivel a katonák előírt teendőikre gondoltak, az akkori tényleges lelkiállapotukra és diszpozíciójukra vagy csupán a bűntudattól is áthatott utólagos emlékezői beállítottságra vet (inkább) fényt.⁴⁰

Mindenesetre a háborús erőszak nyers tényeiről mégis csak az ilyen és hasonló személynévtételekből értesülhet az utókor és a kutató történész egyaránt. Már ez

okból is múlthatatlanul fontos és nélkülözhetetlen forrás a napló vagy memoár, melyek hiányában még csak megközelítően érvényes fogalmat sem alkothatunk magunknak arról, hogy milyen erőszakra vetemedtek a háború hétköznapijaiban az emberölést idővel szokásszerűen teljesítő katonák, és miként hatott mindez rájuk. Milyen más forrás segíthetne ennek konstatálásában, és miért higgyünk inkább a „forráskritikát” gyakorló történészeknek, mint az elsődleges szemtanú vallomásának.⁴¹ Az elengedhetetlen történelmi forráskritika aligha gyakorolható ez esetben úgy, mint mondjuk a diplomáciai iratok mérlegelése során, amikor a forrás közléseit össze lehet és össze is kell vetni az ügyben keletkezett párhuzamos és hasonszórú források adataival. Az egyéni, jóllehet tömeges élményeket megszólaltató tanúságtételeknek nincs ehhez fogható tükröződő forráskontextusa. Jogos kétségek is férhetnek ugyan a személyes közlések ténybeliségéhez, be kell azonban látni, hogy nem olyan tények ismeretével ajándékoznak meg bennünket, melyek igazságtartalmát (érvényességét) a bennük foglalt információk *ellenében* is ki lehet több deríteni.

A Nagy Háborúhoz éppúgy hozzátartozik az esemény utóélete, mint annak tényleges históriája. Többértéű történetről kell ez alkalommal számot adni, amely ahhoz kapcsolódik, amit Raymond Aron „új harmincéves háborúként” határozott meg. S érinti persze azt is, amit a hivatalos kommemoráció, az állami történelempolitika művelt e téren a két háború között. Itt van végül a társadalmi gyász munka tovább már semmiképp sem halogatható számbavétele is.

Ami az első illeti: Raymond Aron – nem minden szellemi előzmény nélkül – folytonosságot látott az 1914-gyel kezdődő események és az 1945-ben véget ért második világháború eseménysorai között. Carl Schmitt már a két háború között megállapította, a háború nem ért véget az első világháborúval, mert azon nyomban életbe lépett a háború és a béke közötti átmenet állapota. „Ma ténylegesen abnormális köztes helyzet állt elő, amely a háború és a béke között húzódik, és amelyben a kettőt összemosásuk egymással. Ennek három oka van: az első a párizsi békediktátum; a második a Kellogg-paktumnak és a Népszövetségnek a rendszere, amely arra hivatott, hogy a háború utáni időkben elejét vegye az újabb háborúknak, a harmadik pedig a háború eszméjének kiterjesztése a nem katonai (gazdasági, propaganda stb.) tevékenységekre és ellenségeskedésekre. Ezek a békediktátumok a békét valójában »a háború más eszközökkel történő folytatásává« kívánták tenni.”⁴²

Így megy át a totális háború folytonos háborúskodásba, amit Aron – a második világháborút követő idők perspektívájából visszatekintve – „új harmincéves háborúnak” titulált. Ezen azt értette, hogy noha a két világháborúnak egymástól különböző okai voltak, és a két Németország is eltérő minőséget képviselt ekkor és akkor, sőt a háború téjei sem éppen ugyanazok, mégis: „Harmincéves háború volt, mivel a háborúnak ez a története a láncreakciókban nyilvánult meg.”⁴³

A Nagy Háború hivatalos kommemorációja a háborús emlékművek állításában csúcscsodott ki. Magyarországon (és Németországban szintén) a két háború között emelt a hőn óhajtott határrevízió ügyét szolgáló történelempolitikának is a háborús emlékezet volt a fő motorja. A magyar és a német revíziós politika és a civil társadalom emlékező szertartásai szintén a „hiperbolikus háborúra” (Raymond Aron) utaltak, arra a háborúra emlékeztetve a polgárokat, amely több problémát szült, mint amennyit végül megoldott (egyebek közt Trianon lett belőle).

A számtalan monumentum a tragikus múlt nyilvános és közösségi emlékezetét volt hivatott őrizni: ilyen emlékművekből hamarosan minden magyar helységben állt legalább egy. Nem véletlenül, hiszen már a háborús magyar kormány előírta (1917:VIII. tc.), hogy minden község (város) méltó módon örökítse meg azok nevét, akik a háborúban feláldozták az életüket a hazáért. Merőben új fejlemény ugyanakkor a *néven nevezett* katonahalottakra való emlékezésnek ez a gyakorlata, amely úgy indult, hogy a brit Vörös Kereszt 1915 januárjában szorgalmazta, kutassanak fel és a személyében azonosítsanak, majd temessenek el minden, a harctéren elesett angol katonát.⁴⁴

Ami Magyarországot illeti, az első világháborús hőskultusznak szentelt első monumentumot 1917-ben Hatvanban állították fel. Az ezt követő két évtizedben közel 1100 első világháborús hősi emlékművet avattak szerte az országban. Kovács Ákos adatai szerint 1914-től az 1990-es évek elejéig kétezer-nél is több szobrot, emléktáblát, különböző alkalmi építményt emeltek az országban az első világháborús halottak emlékére.⁴⁵

Így jutunk el végül az egyén (a kiscsoport, a család) szintjére, ahol a háborús múlt kínzó emléke gyászmunkaként él tovább. Sajnálatosan keveset tudunk az utóbiról, annyit azonban megállapíthatunk vele kapcsolatban, hogy több síkon is kifejtette a hatását: a traumatizált személyes emlékezés mellett a „gyászközösség” intézményes formái szintén ez irányban hatottak.⁴⁶ Amíg az előbbi a szubjektum belső világához tartozik, addig az utóbbi a helyi kiskö-

zösségek, a civil társadalom keretei között tölt be integráló szerepet; ezt rendszerint a veterán egyesületek működtetik.

A téma elsőrendű forrásai a kortársak ritka tanúvallomásai és még inkább a szépirodalom. Egy paraszti visszaemlékezésből idézek. „Szegény Etelnek nagy volt a bánata. Nem csak a férje esett el, hanem Józsi testvére is 1917-ben légnyomás áldozata lett. Már tudta, hogy nem élnek, de mikor látta, hogy mások hazajöttek, azok meg, akiket ő legjobban szeretett, elvesztek, nem győzte siratni őket. Hányszor áztatták vizesre párnáját álmatlan éjjeleken át fájdalmas könnyei és sóra a keserű özvegyi kenyeret. Hiába volt minden szép szó, az ő fájó szívét nem lehetett megvizsgálni.”⁴⁷ A következő idézet egy első világháborús hadiözvegy emlékezéseiből való. „Nekem nem volt más választásom, mint az, hogy ott maradjak az apósoméknál és segítsek nekik a gazdálkodásban. Most már összekötött bennünket a közös gyász és a csöppség. Négy évig éltünk együtt.”⁴⁸ Hadd szólaltassam meg végül egy frontot járt katona elküldetlen levelét, ahol a levélíró ezúttal az özvegy bánatról fantáziál. „Egyszer csak elmaradnak az oly kedves lapok, eltelik egy hónap, el kettő, de az eltűnt még mindig nem ad semmi életjelt magáról. Nem is adhat szegény! Hisz már régen a boldogok almát alusza. A szegény asszony már nem sír, úgyis minden hiába. Csak az elmúlt emlékek visszaidézésekor fáj még neki ilyenkor, visszagondol arra a boldog tavaszra, amikor még az övének mondhatta azt, aki már többé nem él”.⁴⁹

A nyilvános emlékezés rítusai főként a „gyászközösség” belső kohézióját erősítik. Irodalmi ábrázolást idézve mutatom be egy jellemző megnyilatkozását. A német (bajor) falu veteránegylete által szervezett, szokásos évi emlékezeti szertartásról szól az alábbi fikcionális szövegrészlet. „Mamának rá kellett beszélnie apát, hogy a legközelebbi

vasárnap menjen el a hadiegylettel a templomba, és utána a templomból vonuljon velük a hősi emlékműhöz. Nagypapa előzőleg azt mondta, nagy szegény volna, ha a fia nem venne részt a hadiegylet ötvenéves jubileuma alkalmából rendezett felvonuláson, noha tagja az egyletnek, és világháborús veterán, sőt még rendjelet is visel. 1872 és 1932, ez azért mégsem akármilyen [...] Johan látni akarta apát a vaskereszttel és a kardokkal ékesített bajor érdemkereszttel. [...] Amellett apa még húsas is, mondta nagypapa, és a hadiegylet tagjainak többségét a húsasok adják. Apa azt mondta, a háború óta nem vett részt a 20-as gyalogezred egyetlen találkozásán sem. De mikor most nagypapának tisztelegnek, mondta mama.”⁵⁰

A Nagy Háború nemzeti (nemzetek, nemzetállamok közötti) háborúként kezdődött, és totális háborúként ért véget négy év múlva. Totális háborúként azzal volt egyenértékű, hogy nem (csak) professzionális hadseregek vívták, hanem mondhatni *teljes* (férfi) társadalmak néztek farkasszemet egymással a harctereken. Totális háború volt továbbá a Nagy Háború azért is, mert nem a múltban megszokott dinasztikus hatalmi érdekekből fakadt, hanem a nemzeti nagyhatalmi vetélkedés motiválta kirobbantását. Totális háború továbbá a Nagy Háború azért is, mert a hadviselő országok magasan fejlett ipari államok, melyek a rendelkezésükre álló *teljes* gazdasági, társadalmi és szellemi arzenált mozgósítják a háború könyörtelen végigvitele érdekében; ennek során pedig az ellenség totális megsemmisítését tűzik célul maguk elé. Mindezt szem előtt tartva joggal jegyzi meg Raymond Aron: nem azt kell itt megmagyarázni, hogy miért és miként kerítette hatalmába a háborús láz egy idő múlva egész Európát és közvetve a fél világot, hanem, hogy mi módon kerülhetett el a 19. század ezt a fajta „hiperbolikus” háborút.⁵¹

■ JEGYZETEK

1. A modern kori háborúk összehasonlító (kvantitatív) megközelítéséhez vö. Melvin Small – J. David Singer: *Patterns in International Warfare, 1816–1865*. Annals of the American Academy of Political and Social Science 391. Collective Violence. September 1970. 145–155.
2. Az 1861 és 1965 között zajló, úgyszintén négy éven át tartó amerikai polgárháború volt a kivétel ez alól, amely azonban egy nem nemzetközi katonai konfliktusra példa.
3. Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning, and Recovery*. Trans. Jefferson Chase. Granta Books, London, 2003. 191–192.
4. Uo. 10–11.
5. Hajdu Tibor: *Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban (1917–1921)*. Történelmi Szemle 2009. 4. sz. 519–539.
6. John Keegan: *A hadviselés története*. Ford. Bart István. Corvina, Bp., 2002. 350.
7. Uo. 353. Más források szerint a két ország itteni embervesztése ezt a számot is meghaladta. Béla K. Király: *Total War and Peacemaking*. In: Béla K. Király – Peter Pastor – Ivan Sanders, eds.: *Essays on World War I. Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon*. Social Science Monographs. Brooklyn College Press, New York, 1982. 18. A szerző Melvin Small és J. David Spring adatait idézi.
8. Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918, az újrajt háború*. L'Harmattan-Atelier, Bp., 2006. 26.

9. John Keegan: i. m. 357; Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: i. m. 26.
10. John Keegan: i. m. 357.
11. François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Európa, Bp., 2000. 67.
12. John Keegan: i. m. 354. Lásd még: Csikány Tamás: *Értelmetlen vérszivattyú. Az első világháború hadművészeti kérdései*. Rubicon 2013. 1. sz. 66–77.
13. John Keegan: *A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976*. Agincourt, Waterloo és a Somme. Ford. Körös László. Akadémiai, Bp., 2013. 280, 299–304.
14. Charles S. Maier: *Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era*. American Historical Review 2000. June, 814.
15. Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: i. m. 79.
16. Uo. 84.
17. A probléma fogalomtörténeti alapvetése: Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. In: Uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp., 2003. 241–298.
18. Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: i. m. 116.
19. Vö. Michael Mann: *A demokrácia sötét oldala. Az etnikai és politikai tisztogatás modern hagyománya*. Regio 2003. 1. sz. különösen 4–20.
20. Eric J. Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas, Bp., 1997. 139.
21. Uo., 137, 138.
22. Jay Winter, ed.: *The Cambridge History of the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014. vol. I. Global War, 754; vol. II. The State, 786; vol. III. Civil Society, 763.
23. Jay Winter – Antoine Prost: *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. 198.
24. Magyar vonatkozásban vö. Puskás Julianna: *Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején*. Történelmi Szemle 1958. 1–2. sz. 136–151; Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág, Bp., 2008; Bódy Zsombor: *A társadalmi integráció átformálódása az első világháború hatására*. In: Uő: *Az ipari munka társadalmi. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Argumentum, Bp., 2010. 91–119; Hanák Péter: *Népi levelek az első világháborúból*. In: Uő: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Bp., 1988. különösen 224.
25. Arno J. Mayer: *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*. Pantheon Books, New York, 1981. 275.
26. A kifejezés már nem sokkal a háború vége után felbukkant Ernst Jünger egy 1930-ban megjelent írásában. Vö. François Furet: i. m. 95. 30. jegyzet.
27. Uo. 95.
28. Jay Winter – Antoine Prost: i. m. 7–33.
29. Uo. 206.
30. Uo. 200–201.
31. Uo. 15–25, 202–203.
32. Norton Cru, coll.: *Témoins. Essai d'analyse et de critique des souvenirs de combattants édités en français de 1915 à 1928*. Les Étincelles, Paris, 1929.
33. Néhány jellemző példa: Jay Winter: *The Experience of World War One*. Macmillan, London, 1988; Uő: *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995; George Mosse: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford University Press, New York, 1991; Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: i. m.; Előfutárként említhető: Paul Fussell: *The Great War and Modern Memory*. Oxford University Press, London, 1975; John Keegan: i. m. (A csata arca)
34. Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: i. m. 39.
35. Uo. 41.
36. Ernst Jünger: *Acélvivatarban*. Ford. Csejtei Dezső, Juhász Anikó. Noran Libro, Bp., 2014. 39.
37. John Keegan: i. m. (A csata arca) 29. Az itt elemzett somme-i csatáról szóló életrészű fikcionális beszámoló: Ernst Jünger: i. m. 76–147.
38. John Keegan: i. m. (a csata arca) 295–308.
39. Dombi Kiss Imre: *Pokoljárásom*. Szöv. gond., bev., vál. Szei Tibor. Magvető, Bp., 1983. 38.
40. A probléma bővebb kifejtéséhez vö. Gyáni Gábor: *Az első világháború és a paraszti emlékezet*. In: Uő: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 294–303.
41. Vö. Jay Winter – Antoine Prost: i. m. 104.
42. Carl Schmitt: *A háború és az ellenség fogalmak értelmezése*. In: Szabó Márton szerk.: *Az ellenség neve*. Jászóveg Könyvek, Bp., 1998. 29.
43. Raymond Aron: *The Century of Total War*. Beacon Press, Boston, 1955. 94.
44. Thomas W. Laqueur: *Memory and Naming in the Great War*. In: John R. Gillis, ed.: *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton University Press, Princeton, N.J., 1994. 152–153.
45. Kovács Ákos: *„Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!”* In: Uő szerk.: *Monumentumok az első háborúból*. Corvina, Bp., 1991. 111, 118. A háborús emlékművek stílisis (művészettörténeti) elemzéséhez, a hozzájuk kötött ünnepi cselekmények (rituálék) bemutatásához vö. Kovalovszky Márta: *Kegyelet-szolgáltatás, valamint Nagy Ildikó: Első világháborús emlékművek. Esemény- és ideológiatörténet*.

- Mindkettő in: Kovács Ákos szerk.: i. m. 91–103. és 125–140. Lásd még Ságvári György: *Tárgyasult emlékezet – emlékművek, múzeumok a nagy háborúról* (2005). In: Szabó Dániel szerk.: *Az első világháború*. Osiris, Bp., 2009. 787–820.
46. A „gyászközösség” fogalma Wintertől ered: Jay Winter: i. m. (1995) 6. A kérdést egészében áttekinti Stéphane Audoin-Rouzeau – Anette Becker: i. m. 137–176.
47. Keskeny Józsefné Kovács Veron: *Életem története*. In: Túriné Cseh Viktória és Keskenyné Kovács Veron: *Csongrádi szegényasszonyok. Két önéletrajzi írás a 30-as évekből*. Tiszatáj – Magvető, Szeged, 1967. 378.
48. Szentí Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Magvető, Bp., 1988. 349–350.
49. Uo. 357.
50. Martin Walser: *Szökőkút*. Európa, Bp., 2004. 71–73. Az ünnepségtől távol maradni kívánó apa a pacifizmusa okán szegül szembe a háború emlékezetével, a nagypapa – a hadiegyet első zászlóvivője – viszont a háborús emlékezetnek a családon és a tágabb közösségen belüli legfőbb őre.
51. Raymond Aron: i. m. 19. Az első világháborúval kapcsolatban Vilfredo Pareto használta elsőként – a két háború között – a „hiperbolikus háború” kifejezést.

